

интересными сюжетными линиями. После VII съезда советских писателей Ирина Петровна Токмакова была одной из тех, кто, несмотря на свой страх перед высоким подъемом, начавшимся в детской литературе, принимала в ней участие от всего сердца и с энтузиазмом. Хотя она была лингвистом, интересовалась литературой, сочинением и написанием стихов для детей. Первая книга ее стихов - «Деревья». Опубликована в 1962 году с помощью ее мужа, иллюстратора, художника Токмакова Льва. На тот момент Ирине Петровне было еще 23 года. Книги: «Времена года» (1962), «Звенелки» (1963), «Сосны шумят» (1966), «Карусель» (1967), «Сказка про Сазанчика» (1970), «Женька-совёнок» (1970), «На родной земле: Предание» (1975), «Далеко – Нигерия» (1975), «Летний ливень» (1980), «Может, нуль не виноват?» (1984), «Аля, Кляксич и буква А» (1968), «Счастливого пути!» (1985), «И настанет веселое утро» (1986) и другие.

Rəyçi: prof. Asif Abbas oğlu Hacıyev

BSU Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının 28 oktyabr 2021-ci il tarixli iclasın 02saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 16noyabr 2021-ci il

UOT: 80.

SEMANTİK SAHƏNİN MAHİYYƏTİ MƏSƏLƏSİ

Əfəndiyeva Aytən Üzeyir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ayten.efendiyeva13@gmail.com

Xülasə: *Semantik sahə anlayışı dilçiliyə leksikanın sistem təşkili üçün gətirilmişdir. Sahə yanaşmasına görə, sözlər və predmet, hadisə, ekstralingvistik gerçəkliyin etno-milli xüsusiyyətləri arasında dialektik əlaqələri aşkar etmək mümkündür. Sahələrin tədqiqi həm nəzəri, həm də praktik vacibliyə malikdir, belə ki, nitq ünsiyyətində qrammatik, leksik və fonetik vasitələr bir-birini tamamlayanda və ya əvəz etdikdə dilə belə yanaşma nitq ünsiyyətinin təbii şərtlərinə uyğunlaşır.*

Əvvəllər sahə anlayışı fizikada, sonra digər elmlərdə öyrənilən hadisə və prosesləri təyin etmək üçün işləndirdi. Sonradan bu termin dilçilikdə də geniş işlənməyə başlandı. Sahə anlayışı termin kimi İ.Trir tərəfdən 1931-ci ildə dilçilikdə işlənmişdir. Məqalənin məqsədi semantik sahənin mahiyyətini tədqiq etməkdir, bunun üçün təsviri metoddan istifadə olunmuşdur. Məqalədən bu sahədə işləyən mütəxəssislər əyani vəsait kimi istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: semantika, sahə nəzəriyyəsi, nitq, leksik sistem, sözün mənası

Ключевые слова: семантика, теория поля, речь, лексическая система, значение слова

Key words: semantics, field theory, speech, lexical system, word meaning

Sahə nəzəriyyəsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur; bir tərəfdən, onlar müstəqil variantlardır, digər tərəfdən, sözlərin bir-biri ilə semantik əlaqələr haqqında ideyaları birləşdirir. Sahə dedikdə S.V.Qrinev-Qrineviçin “dildə müstəqil leksik sistem kimi olan fərdin təcrübəsində önə çıxan gerçəklik fraqmenti” [3, s.209] fikri ilə razılaşırıq. Bu hadisə konkret sahədə xüsusi biliklərin birliyi və onların dildə ifadəsi üsullarını özündə təcəssüm etdirir. Sahənin öyrənilməsi dil strukturları və xüsusi bilik strukturları arasında uyğunluqlarının öyrənilməsidir [11, s.139].

Trir yazırdı ki, sözü tələffüz edərkən insanın şüurunda bir çox söz meydana gəlir ki, mənaya görə tələffüz olunan sözlə qoşalaşır: bu, onun “anlayış qohumlarıdır”. Onlar öz aralarında və eləcə də tələffüz olunan sözlə məcmu əmələ gətirir ki, bu da söz sahəsi adlanır [18, s.7]. Dilçilikdə “semantik sahə” anlayışının yaranması V.fon Humboldtun “dilin daxili

formasını” təlimi ilə əlaqəlidir. Humboldt belə hesab edirdi ki, dilin daxili formasını öyrənərkən xalqın dünyagörüşünün ifadəsinin müxtəlif vasitələrini aşkar etmək olar, təyin etmək olar ki, fikir obrazları bütün insanlar üçün eyni deyil, müxtəlif sözlər gerçəkliyin, ətraf aləmin müxtəlif cür anlanmasını özündə əks etdirir [4, s.73]. Dilin daxili formasında müəyyən struktur mövcuddur ki, bu strukturda bir zəncir digərinin hesabına mövcuddur. XIX əsrdə rus dilçilərdən M.M.Pokrovskiy sözlərin semantikasının xüsusiyyətləri və problemlərini öyrənməyə başladı. O, ümumi mənə ilə birləşən və eyni fəaliyyət sahəsinə aid olan, bir leksik vahidlərin qrupdakı vahidlər arasında mənə əlaqələrini müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. O, sözlərin bütöv sıralarını öyrənərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dilin sistemində predmet sahələri və fəaliyyət sahələri üzrə ayrılan müxtəlif “sahə sözləri” mövcuddur. Alimin fikrincə, “biz məlum sözün mənə tarixini ona yaxın sinonimik sözlərlə, ən əsası isə bir təsəvvür əhatəsinə aid olan sözlərlə birlikdə öyrənsək, onun mənə tarixi bizə aydın olacaq” [12, s.75]. Sözlər və onların mənası “bir-birindən müstəqil həyat yaşamır, (bizim ruhumuzda) bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq birləşir, bununla belə, bu qruplaşma üçün dayaq nöqtəsi əsas mənaya oxşarlıq və ya ziddiyyət təşkil edir. Aprior məlumdur ki, belə sözlər oxşar və ya paralel semasioloji dəyişikliklərə malikdir və tarix boyu bir-birinə təsir göstərmişlər” [12, s.82].

Qeyd etmək lazımdır ki, M.M.Pokrovskiy ilk dəfə leksikada sistemlilik anlayışını inkişaf etdirmişdir. Onun ideyaları sözlərin lüğət tərkibinin təşkili məsələsində, əsasən, semantik sahələr nəzəriyyəsində geniş vüsət tapmışdır. Məhz ondan sonra dilçilər sözün mənasının müstəqil leksik vahid kimi deyil, digər leksemlərin mənalılarının məcmusunda şərh etmək fikrinə diqqət yetirməyə başladılar.

Semantik sahə ideyasından leksikanın təsviri metodu kimi istifadə fikri leksikoqrafik istiqamətin ayrıca bir sahə kimi yaranması, daha dəqiq desək, tezarius-lüğətlərin (ideoqrafik lüğətlər) hazırlanmasına təkan vermişdi. Tezarius-lüğətlərində lüğət məqaləsi kimi mənə oxşarlığı ilə birləşən leksem qrupları çıxış edir. Faktiki olaraq onlar öz-özlüyündə semantik sahəni təcəssüm etdirir. Bu tezarius-lüğətlər içərisində ən məşhuru P.M.Rojenin tezarius-lüğətidir [19]. Tezarius sözlərin mənasını nəinki tərifin köməyi ilə anlamağa imkan yaradır, eləcə də digər uyğun anlayışlar və qruplarla uyğunlaşdırmaqla anlanmasına köməklik edir. Sistem semantik münasibətlərini modelləşdirərək ideoqrafik lüğətlər sözlərin cins, tərz, antonim və sinonim və digər əlaqəli qruplarında əksini özündə təcəssüm etdirir [2]. Bu prinsipə uyğun olaraq hər hansı bir semantik sahənin daxilində sözlər arasında münasibətlər yaranır.

XX əsrin əvvəllərində alman ədəbiyyatşünası R.Meyerin elmi işlərində ilk dəfə olaraq leksik qrupların tipologiyası göstərilir və onlara “məna sistemi” adını verir. Dilçi sahəni üç yerə ayırır: təbii (ağaclar, heyvanlar, bədən, hissi təsəvvür və s. adları); süni (hərbi dərəcə adları, mexanizmlərin tərkibi hissələri və s.); yarı-süni (ovçu, balıqçıların terminologiyası, etik anlayışlar və s.). R.Meyerin işinin dəyəri ondadır ki, o, sistemin bütün komponentlərini təhlil etmiş və müəyyənləşmiş obyektlərin təbiətinə uyğun leksik qrupları ayırmışdı [16]. Radçenkonun fikrincə, terminlərin bu “qapalı sistem”ində hər bir üzv öz mənasına görə müəyyən yerdə durur, o, sistemin digər üzvlərinin mənalılarından asılıdır [13]. R.Meyerin tədqiqatı dildə sistemin mövcudluğu haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir.

V.fon Humboldtun dilin milli xarakteri haqqında ideyasını inkişaf etdirərək, XX əsrin 30-cu illərində alman dilçisi Y.Trir semantik sahələrdən istifadə edərək leksikanı öyrənmək üsulunu irəli sürür. O, sahənin “leksik” və “anlayış” olanı fərqləndirir. Bu dilçinin yanaşması linqvistik məqsəd daşıyırdı, əsasən, praktik əhəmiyyət daşıyırdı. Tririn tədqiqatı dil materillərinə əsasən xalqın inkişafı və dil daşıyıcılarının milli xarakterik cəhətləri haqqında təsəvvür yaratmaq və onun leksikada əksini görməyə yönəlmişdi [1, s.105-107]. Ümumi leksikadan müəyyən sözləri ayırmaq üçün nəyi əsas götürmək fikri onu maraqlandırır. Y.Tririn fikrincə, sözlərin qrupundakı ümumi mənə bunun üçün meyar rolunu oynaya bilər.

Lakin o, bütün oxşar sözləri müəyyənləşdirmək üçün lazımi termini tapa bilmirdi, sonradan dilçi Q.İpsendən “semantik sahə” terminini götürdü [17]. Q.İpsen öz işində yazır: “Ayrı-ayrı sözlər dildə tək durmur, onlar mənə qruplarında birləşir” [14, s.159]. Y.Trir belə hesab edirdi ki, sözün yanında olan sözlərin mənası olduqda onda söz mənaya malik olur [16, s.107]. Məsələn, “weise” (müdrük) sözü yanında “klug” (ağıllı) və “gescheit” (ağlabatan) sözləri olmasa idi, o, digər mənaya malik olardı.

İnsan şüurundakı bir sözün mənasını başa düşmək üçün bu sözlərlə bağlı bütün söz işarələri canlanmalıdır. Hər bir fərddə, dil daşıyıcısında onun ana dilində dil sahələri dünyanın spesifik xəritəsini əks etdirir. Bu dünya xəritəsi bütün dillər üçün inkişafın müxtəlif mərhələlərində müxtəlifdir [7]. Y.Trir F.de Sössürün işlərinə istinad edərək dilin struktur təhlilini aparmağa çalışmışdır, lakin onun nəzəriyyəsi bir neçə mövqedə tənqiddə məruz qalmışdı. Bu, materialın natamamlığı və məntiqilik idi, yəni tədqiq olunan sahələrin dil xarakteri nəzərə alınmırdı. Trir tədqiqatında polisemiya diqqət yetirmirdi, bunun nəticəsi olaraq sahələrin sərhədləri süni olaraq yaradılmışdı, sözün mənası müstəqil vahid kimi nəzərdən keçirilmirdi [17].

“Y.Tririn tədqiqatı təfəkkür və mədəniyyətin inkişafı prosesinin tədqiqi və bərpası üçün lüğətin tarixi dəyişiklikləri haqqında verilənlərin öyrənilməsi imkanını yaratdı. Təəssüf ki, onun işləri lazımi diqqət əldə etmədi, belə tipli çoxsaylı diaxronik tədqiqatlar alınan faktların şərhı və anlanması cəhdindən kənar idi, yalnız təsviri xarakter daşıyırdı” [5, s.16]. Semantik sahənin tədqiqatı ilə məşğul olan digər dilçilərin işlərini təhlil edərək belə nəticəyə gəldik ki, Y.Tririn mövqeyini çox az sayda dilçi qəbul etmişdi, bu dilçilər S.Ulman və A.B.Solomonik idi.

XXI əsrdə antropoloji yanaşma çərçivəsində Tririn yanaşmasından bir çox işlərdə istifadə olunmuşdu, semantik sahələrin diaxronik tədqiqatlarında metodika formalaşmışdır. Y.Tririn konsepsiyası Y.Vaysgerberin konsepsiyasına yaxındır. Vaysgerber semantik sahələri “dildən əvvəl və ondan kənar” haradasa mövcud olan müstəqil və azad obyektlər kimi deyil, gerçəkliyi nizama salan dil tərəfindən yaradılmış “mənavi obyektlər” kimi nəzərdən keçirir.

Trir və Vaysgerberdən fərqli olaraq, bir qrup dilçi (Q.İpsen, V.Porsiq, A.Yolles, K.Royninq, F.Dornzeyf, V.Vartburq və s.) qarşılıqlı bir məqsəd qoyurlar ki, dilin bütün lüğət tərkibini tədqiq etmək, sözləri qruplara ayırmaq və hər bir qrup daxilində semantik əlaqələri öyrənsinlər. Q.İpsen hind-Avropa dillərini tədqiq edərkən “məna sahəsi” terminindən istifadə edir, onun anlamında bu, sözlərin bir-biri ilə birləşərək məna birliyi əldə etdiyi bir mozaikadır [15, s.72]. V.Porsiq isə bir-biri ilə semantik uyğunlaşan sintaktik birləşmə və konstruksiyaların kompleksini göstərmək üçün “sintaktik sahə” terminini dilçiliyə gətirmişdir. Bu zaman feil+sifət, feil+isim, sifət+isim kimi qruplar arasında əlaqə yaranır [17;15]. Nümunələri təhlil etdikdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlərin belə uyğunluğu lingvistik amillərlə deyil, dil daşıyıcılarının psixologiyası və ya assosiasiyaları ilə şərtlənir. V.Porsiqin nəzəriyyəsini Q.Müller öz məqaləsində inkişaf etdirərək hesab edir ki, söz müəyyən semantik və dilin tərkib hissələridir. Müller üçün “söz sahəsi” “anlayış sahəsi”sidir, dil sahəsi isə ümumi sintaktik məna altında birləşən söz qrupu olan “sintaktik sahə”dir.

S.V.Qrinev-Qrineviç anlayış sahələrini fərqləndirir, bu sahələrdə anlayışlar bir-biri ilə əlaqəlidir və mərkəzi, əsas anlayış ətrafında yerləşir, eləcə də leksik sahə mərkəzi sözlə semantik bağlı olan “söz yuvası”larıdır. Öz növbəsində anlayış sahələri iyerarxik (məntiqi) və assosiativ sahələrə bölünür [3]. A.E.Qusev leksik-frazeoloji sahəni nəzərdən keçirərək, onu bir semantik ideya altında müəyyən sistem münasibətləri səciyyələndirən leksik və frazeoloji vahidlərin məcmusu kimi anlayır [6, s.116]. İ.M.Kobozeva semantik sahə dedikdə, “təyin edilmiş hadisələrin anlayış, predmet və funksional oxşarlığı əks etdirən, məzmunun ümumiliyi ilə birləşən dil vahidlərin məcmusu” nəzərdə tutur [8, s.99].

İndiyədək “semantik sahə”nin mahiyyəti haqqında məsələ açıq qalır: bu lingvistik və ya ekstralingvistik hadisədir? Lakin bu və ya digər fakt dillə bağlıdır, ona görə sahəni müxtəlif

aspektdən nəzərdən keçirmək lazımdır. Dilçilər sahənin müxtəlif – leksik-semantik, anlayış, qrammatik, frazeoloji, leksik, sintaktik, kompleks, assosiativ növlərini ayırmışlar. Sahələrin strukturlarını müxtəlif komponentlər təşkil edir. O.Duxaçek sahəni – sintaktik, morfoloji, assosiativ növlərini ayırır. Bununla belə, sahənin hər birinin strukturunu nüvə təşkil edir [17]. V.V.Leviskinin fikrinə görə, sahənin mərkəzində söz deyil, söz birləşməsi durur, semantik sahənin digər üzvləri ona (söz birləşməsi – A.Ə.) münasibətdə növ anlayışlardır [9]. A.A.Ufımseva da sahənin strukturunda nüvə üçün ümumi mənaları olan nüvəni, digər sahələr ilə əlaqədə olan vahidlərlə periferiyanı ayırır [15]. L.A.Novikov da digər alimlər kimi sahəni nüvə (sahənin adı, ümumi məna), mərkəz (mürəkkəb mənalı xüsusiləşmiş siniflər), neytral vahidli periferiya və çoxmənalı vahidlərlə uzaq periferiyana bölür [10].

Sahənin tədqiqi problemi ilə bağlı bəzi işləri təhlil etdikdən, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu istiqamətdə tədqiqatların inkişafı sahə nəzəriyyəsinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Hər bir mərhələdə alimlər daha dərinlən sahəni tədqiq etmiş və yeni ünsürlər tapmışlar ki, onlara görə bu sahədə tədqiqatlar daha da mürəkkəbləşmişdir. Y.Trirdə sahənin strukturu “bəsit ünsürlər”lə qapalı sistem idi, burada hər şey bütövdən məna əldə edirdi. Sonradan ona daxil olan komponentlər dəsti ilə iyerarxik sistemə çevrildi. Hər bir sonrakı alim sahənin tərkibinə yeni komponentlər daxil etməyə çalışmışdır və bunun nəticəsi olaraq sahənin strukturu ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir.

Ədəbiyyat

1. Абдураманова Л.Ш. Понятие «Поле» в лингвистике и пути его исследования в XX веке// Проблемы иностранной филологии – языковедческий аспект. 2004. С. 105 – 108.
2. Воронцова И.А. Историко-типологическое исследование тезаурусов английского языка. Дисс. канд. филол. наук: 10.02.04. Иванов, 2004.
3. Гринев-Гриневич С.В. Основы антрополингвистики. Учебное пособие. – М.: Академия, 2008.
4. Гринев-Гриневич С.В, Сорокина Э.А. Основы семиотики. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2012. – С. 73.
5. Гринев-Гриневич С.В., Сорокина Э.А. Язык как средство изучения познания и эволюции человека (к 10-летней годовщине появления антрополингвистики). Вестник МГОУ. Серия: Лингвистика, 2014, № 5. – С. 13, 14, 16, 18, 66-67
6. Гусева А.Е. Основы лингвокогнитивного моделирования лексикофразеологических полей в немецком и русском языках: Дис. ...докт. филол. Наук. М.: МГОУ, 2008. - 489с
7. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Книжный дом Либроком», 2014. – 360 с.
8. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал УРСС, 2009. 350 с. 182
9. Левицкий В.В. Типы типологических микросистем и критерии их различия [Текст] / В.В. Левицкий // Научные доклады высшей школы: 183 филологические науки. № 5, 1998.С. 66 -73.
10. Новиков Л.А. Семантическое поле. [Текст] / Л.А. Новиков // Русский язык. Энциклопедия. – М.: 1997. – 358 с.
11. Новодранова В.Ф. Фон и фигура в языке для специальных целей. Концептуальное пространство языка / Под. ред. проф. Е.С. Кубряковой; Федеральное агентство по образованию, Тамб. гос. ун-т. им. Г.Р. Державина. Тамбов: Изд-во ТГУ им Г.Р. Державина, 2005. – с. 455-457.
12. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. Серия: Школа классической филологии. Изд. 2. – М.: 2006. – 136 с.
13. Радченко О.А. Язык как мироздание: лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. Изд.2-е, испр. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 312 с.
14. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М: Изд. школа «Языки русской культуры», 1996. – 287 с.
15. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М.: Наука, 1998. С. 72.
16. Шафиков С.Г. Теория семантического поля и компоненты семантики его единиц. Учебное пособие. – Уфа: Башк. ун-т. 1999. – 88 с.
17. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. Изд.3-е. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 264 с.

18. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Vers-tahdes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Ed. 1-Heidelberg: Carl Wintere Universitätsbuchandlung, 1991. 5 347 /Germanische Bibliothek.

19. <http://krugosvet.ru>.

THE PROBLEM OF ESSENCE OF THE SEMANTIC FIELD

Efendiyeva Ayten Uzeir

Summary

The concept of semantic field was introduced to linguistics for the systematic organization of vocabulary. According to the field approach, it is possible to find dialectical connections between words and the ethno-national features of the subject, event, extralinguistic reality. The study of areas has both theoretical and practical significance, as such an approach to language adapts to the natural conditions of speech communication when grammatical, lexical and phonetic means complement or replace each other in speech communication.

Earlier, the concept of field was used to define the events and processes studied in physics, and then in other sciences. Later this term began to be widely used in linguistics. The concept of field as a term was developed by I. Trier in 1931 in linguistics. The purpose of the article is to study the essence of the semantic field, for which the descriptive method was used. The article can be used as a visual aid by professionals working in this field.

ПРОБЛЕМА СУЩНОСТИ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ

Эфендиева Айтен Узеир

Резюме

Понятие семантического поля было введено в лингвистику для систематической организации словарного запаса. Согласно полевому подходу можно найти диалектические связи между словами и этнонациональными особенностями предмета, события, экстралингвистической реальности. Изучение области имеет как теоретическое, так и практическое значение, поскольку такой подход к языку адаптируется к естественным условиям речевого общения, когда грамматические, лексические и фонетические средства дополняют или заменяют друг друга в речевом общении.

Ранее понятие поля использовалось для определения событий и процессов, изучаемых в физике, а затем и в других науках. Позже этот термин стал широко использоваться в лингвистике. Понятие поля как термина было разработано И. Триером в 1931 г. в лингвистике. Цель статьи - изучить сущность семантического поля, для которого использовался описательный метод. Статья может быть использована в качестве наглядного пособия профессионалам, работающим в этой области.

Rəyçi: f.e.dok.dos Nərimin Əliyev Əbülfəz qızı

Azərbaycan dili kafedrasının 16 noyabr 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 noyabr 2021-ci il

UOT:811.

DİL VƏ MUSİQİNİN İNTONASIYASI: FƏRQLƏR VƏ OXŞARLIQLAR

Ələkbərova Fidan Faiq qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Gceferova @rambler.ru

Xülasə: Məqalədə sözlü və musiqi dilinin qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif aspektləri nəzərdən keçirilir. Məqalədə intonasiyaya, intonasiya hadisəsinin ümumi cəhətlərini açkar